ARAB XALIFALIGI DAVRIDA MOVAROUNNAHRDA MA’MURIY BOSHQARUV VA MAHALLIY DAVLATCHILIK AN’ANALARINING O‘ZGARISHI. XALIFALIK BOSHQARUVI, SOLIQ TIZIMI, MAHALLIY HOKIMLAR FAOLIYATI VA ISLOMIY HUQUQNING DAVLAT HAYOTIGA TA’SIRINI TAHLIL QILISH.

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Rayimqulova Adiba Asror qizi

E-mail rayimqulovaadiba2004@gmail.com

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

G‘oyibova Malika Muratboy qizi

E-mail G‘oyibovamalika9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Arab xalifaligi davrida Movarounnahrda ma’muriy boshqaruv tizimining o‘zgarishi, mahalliy davlatchilik an’analarining yangi siyosiy sharoitga moslashuvi va islomiy huquqning davlat hayotiga ta’siri tahlil qilinadi. Arablarning harbiy yurishlari, Xuroson noiblarining faoliyati, mahalliy hukmdorlarning siyosiy mavqei, soliq tizimining shakllanishi va markaziy hokimiyat bilan hududiy boshqaruv o‘rtasidagi munosabatlarga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, xiroj, jizya, zakot va ushr kabi soliqlarning iqtisodiy-ijtimoiy hayotdagi o‘rni, islomlashuv jarayonining huquqiy munosabatlarga ta’siri hamda mahalliy boshqaruv institutlarining keyingi davrlardagi taraqqiyoti yoritiladi. Tadqiqot Movarounnahr davlatchiligi tarixida siyosiy uzviylik va ma’muriy o‘zgarishlarning o‘zaro aloqasini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Arab xalifaligi, Movarounnahr, ma’muriy boshqaruv, mahalliy davlatchilik, Xuroson noibligi,

Arab xalifaligi davrida Movarounnahrda ma’muriy boshqaruv va mahalliy davlatchilik an’analarining o‘zgarishini yoritishda, avvalo, istilo jarayonlari mahalliy siyosiy tuzumlarni birdaniga yo‘q qilib yubormaganini, balki ular bilan yangi hokimiyat

o‘rtasida murakkab munosabatlar shakllanganini hisobga olish muhim. Tarixiy manbalarda mahalliy hukmdorlarning o‘z mavqeini saqlab qolishi, soliq yig‘ish majburiyatlari va yangi ma’muriy tartiblarning joriy etilishi haqida ma’lumotlar uchraydi. Xalifalik boshqaruvi mintaqaga bosqichma-bosqich kirib kelgan, mahalliy siyosiy va iqtisodiy sharoitlar esa bu jarayonning yo‘nalishiga ta’sir ko‘rsatgan. Arab xalifaligi davrida Movarounnahrda ma’muriy boshqaruv va mahalliy davlatchilik an’analarining o‘zgarishi Markaziy Osiyo tarixidagi muhim siyosiy, ijtimoiy va huquqiy jarayonlardan biri hisoblanadi. VII–VIII asrlarda arab qo‘shinlarining Movarounnahr hududiga kirib kelishi natijasida mintaqada mavjud bo‘lgan siyosiy tuzilmalar, mahalliy hukmdorlar faoliyati, soliq munosabatlari va davlat boshqaruvi tizimida jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi. Biroq bu jarayonni faqat harbiy istilo va yangi hokimiyatning o‘rnatilishi sifatida baholash yetarli emas. Arab xalifaligi hukmronligining qaror topishi mahalliy boshqaruv an’analari, qadimgi sug‘orma dehqonchilikka asoslangan iqtisodiy tizim, shaharlarning siyosiy mavqei va mintaqaning ko‘p asrlik davlatchilik tajribasi bilan o‘zaro ta’sirda kechdi. Shu sababli mazkur davrni o‘rganish Movarounnahrda an’anaviy siyosiy institutlarning qanday o‘zgargani, yangi ma’muriy tartiblar qay tarzda joriy etilgani va islomiy huquqning davlat hayotiga qanday ta’sir ko‘rsatganini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Movarounnahr tarixiy-geografik jihatdan Amudaryo va Sirdaryo oralig‘idagi hududlarni qamrab olgan bo‘lib, qadimdan dehqonchilik, hunarmandchilik, shaharsozlik va xalqaro savdoning yirik markazlaridan biri hisoblangan. Samarqand, Buxoro, Kesh, Nasaf, Choch va Farg‘ona kabi markazlar mintaqaning iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o‘rin egallagan. Ushbu hududlarda turli davrlarda mahalliy sulolalar, shahar hokimlari va voha hukmdorlari faoliyat yuritgan. Ularning siyosiy hokimiyati ko‘pincha sug‘orish tizimlarini nazorat qilish, dehqonchilikdan olinadigan daromadlarni taqsimlash, savdo yo‘llarini himoya qilish va mahalliy harbiy kuchlarni safarbar etish imkoniyatlariga tayangan. Shuning uchun arablar istilosidan oldingi Movarounnahrda boshqaruv tizimi rivojlangan mahalliy an’analar va hududiy xususiyatlarga ega bo‘lgan.[1]

[1] Gibb, H. A. R. *The Arab Conquests in Central Asia.* — London: The Royal Asiatic Society, 1923.

Arab xalifaligi qo‘shinlarining Movarounnahrga yurishlari VII asrning ikkinchi yarmida faollashdi. Dastlabki yurishlar asosan Xuroson orqali amalga oshirilib, Amudaryodan shimoldagi hududlarga harbiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. Bu yurishlar ayrim hollarda o‘lpon to‘lash to‘g‘risidagi kelishuvlar bilan yakunlangan bo‘lsa, boshqa holatlarda mahalliy hukmdorlar qarshiligi va qurolli to‘qnashuvlarga olib kelgan. Dastlabki bosqichda arab qo‘shinlari mintaqani to‘liq va uzluksiz nazorat ostiga ololmagan. Mahalliy hukmdorlar tashqi kuchlar bilan ittifoq tuzish, o‘zaro kelishuvlarga erishish yoki harbiy qarshilik ko‘rsatish orqali mustaqilligini saqlab qolishga harakat qilganlar.

Arablarning Movarounnahrdagi siyosiy mavqei VIII asr boshlarida, ayniqsa, Xuroson noibi Qutayba ibn Muslimning yurishlari davrida kuchaydi. Qutayba ibn Muslim 705–715-yillarda olib borgan harbiy harakatlari orqali Buxoro, Samarqand va boshqa muhim hududlarda xalifalik ta’sirini kengaytirdi. Biroq bu jarayon barcha hududlarda bir xil kechmagan. Ayrim shaharlar bilan bitimlar tuzilgan, ba’zi hududlarda mahalliy hukmdorlar o‘z mavqeini saqlab qolgan, boshqa joylarda esa harbiy qarshiliklar davom etgan. Shu jihatdan arablar istilosini uzoq davom etgan harbiy-siyosiy jarayon sifatida baholash lozim.[2]

Movarounnahrda xalifalik hokimiyatining qaror topishi mahalliy siyosiy boshqaruv tizimiga turli yo‘llar bilan ta’sir ko‘rsatdi. Ilgari mustaqil yoki yarim mustaqil faoliyat yuritgan hukmdorlar endilikda xalifalik vakillari bilan hisoblashishga majbur bo‘ldilar. Ayrim mahalliy hukmdorlar o‘z hududlarini boshqarishda davom etib, markaziy hokimiyatga belgilangan o‘lpon yoki soliqlarni to‘lash majburiyatini oldilar. Boshqa hududlarda esa arab noiblari va harbiy vakillarining bevosita nazorati kuchaydi. Natijada mintaqada eski mahalliy boshqaruv an’analari bilan yangi siyosiy-ma’muriy talablar yonma-yon mavjud bo‘lgan murakkab tizim shakllandi.

Xalifalik boshqaruvining muhim xususiyati shundan iborat ediki, siyosiy nazoratni amalga oshirishda mahalliy boshqaruv tajribasidan foydalanilgan. Arab ma’murlari keng

[2] Barthold, W. *Turkestan Down to the Mongol Invasion.* 3rd ed. — London: Luzac & Co., 1968.

hududlarda soliq yig‘ish, iqtisodiy faoliyatni nazorat qilish va mahalliy aholi bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yish uchun mavjud siyosiy tuzilmalar bilan hamkorlik qilishga ehtiyoj sezganlar. Mahalliy hukmdorlar, zodagonlar va soliq yig‘uvchilar ko‘pincha o‘z hududlaridagi iqtisodiy imkoniyatlarni yaxshi bilganlari sababli boshqaruv jarayonida muhim vositachilarga aylanganlar. Bu holat istilodan keyin mahalliy boshqaruv an’analarining ayrim elementlari saqlanib qolganini ko‘rsatadi.

Buxoro vohasidagi siyosiy munosabatlar ushbu jarayonni o‘rganish uchun muhim misollardan biridir. Arablar kelgan davrda Buxoroda Buxorxudotlar sulolasi hukmronlik qilgan. Mahalliy hukmdorlar vohaning siyosiy hayotida muhim mavqega ega bo‘lib, o‘z hududlaridagi iqtisodiy resurslar va mahalliy boshqaruvni nazorat qilganlar. Arablar bilan munosabatlar ayrim davrlarda harbiy to‘qnashuvlar, ayrim davrlarda esa bitimlar va o‘lpon to‘lash orqali davom etgan. Mahalliy hukmdorlarning faoliyati shuni ko‘rsatadiki, yangi siyosiy hokimiyatning o‘rnatilishi mavjud boshqaruv tizimining barcha unsurlari birdaniga yo‘qolishiga olib kelmagan. Aksincha, ayrim mahalliy institutlar xalifalik ma’muriy tizimiga moslashtirilgan.

Samarqand ham Movarounnahrning muhim siyosiy va iqtisodiy markazi bo‘lib, uning hukmdorlari arablar bilan munosabatlarda murakkab siyosiy vaziyatga duch kelganlar. Samarqandning geografik o‘rni, savdo aloqalari va iqtisodiy salohiyati uni mintaqadagi asosiy strategik markazlardan biriga aylantirgan. Arab qo‘shinlari shahar ustidan nazoratni mustahkamlashga intilgan bo‘lsalar-da, mahalliy aholining siyosiy qarshiligi va hududiy kuchlar o‘rtasidagi raqobat jarayonni murakkablashtirgan. Samarqanddagi o‘zgarishlar xalifalik boshqaruvi faqat harbiy kuchga emas, balki mahalliy elitalar bilan kelishuv va iqtisodiy nazoratni yo‘lga qo‘yishga ham bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi.[3]

Arab xalifaligi davrida Movarounnahrni boshqarishning muhim bo‘g‘inlaridan biri Xuroson noibligi edi. Xuroson xalifalikning sharqiy hududlardagi harbiy va ma’muriy tayanchi vazifasini bajargan. Xuroson noiblari Movarounnahrga yurishlarni tashkil etish,

[3] Frye, R. N. (ed. and trans.). *The History of Bukhara by Narshakhi.* — Cambridge, Massachusetts: Mediaeval Academy of America, 1954.

harbiy kuchlarni joylashtirish, mahalliy hukmdorlar bilan kelishuvlar tuzish va soliqlar tushumini nazorat qilishda muhim vakolatlarga ega bo‘lganlar. Shu sababli Movarounnahrdagi siyosiy jarayonlarni Xurosondagi boshqaruv va siyosiy vaziyatdan ajratib o‘rganish mumkin emas. Xuroson noiblarining siyosati mintaqada markaziy hokimiyatning qanchalik mustahkam bo‘lishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

Xalifalikning markaziy hokimiyati dastlab Damashqda joylashgan Umaviylar sulolasi, 750-yildan keyin esa Bag‘dodda hukmronlik qilgan Abbosiylar sulolasi orqali amalga oshirilgan. Markaziy hokimiyatning uzoq masofada joylashgani sababli Movarounnahrda boshqaruvni tashkil etishda noiblar, harbiy qo‘mondonlar va mahalliy vakillarning o‘rni katta bo‘lgan. Xalifalar viloyatlarda siyosiy barqarorlikni saqlash va daromadlarni markaziy xazinaga yetkazishni asosiy vazifalardan biri sifatida ko‘rganlar. Biroq noiblarning shaxsiy manfaatlari, mahalliy qarshiliklar va mintaqaviy siyosiy kuchlarning faolligi markaziy hokimiyatning qarorlarini har doim ham to‘liq amalga oshirishga imkon bermagan.

Ma’muriy boshqaruvning muhim yo‘nalishlaridan biri soliq tizimi edi. Xalifalik davlatining harbiy va ma’muriy faoliyati ko‘p jihatdan zabt etilgan hududlardan olinadigan daromadlarga bog‘liq bo‘lgan. Movarounnahrda dehqonchilik, savdo, hunarmandchilik va shahar iqtisodiyoti soliq tushumlarining asosiy manbalari hisoblangan. Mahalliy aholidan olinadigan to‘lovlar davlat xarajatlarini qoplash, qo‘shinlarni ta’minlash va ma’muriy apparatni saqlash uchun ishlatilgan. Biroq soliqlarni yig‘ish tartibi hududlarning siyosiy holati, istilo shartlari, yer egaligi munosabatlari va mahalliy iqtisodiy imkoniyatlarga qarab farqlangan.

Xalifalik davridagi soliq tizimini tushunishda xiroj, jizya, zakot va ushr kabi tushunchalarni bir-biridan farqlash zarur. Xiroj, odatda, yer va qishloq xo‘jaligi daromadlari bilan bog‘liq soliq bo‘lib, uning miqdori va undirish tartibi hududiy sharoitlarga qarab o‘zgarib turgan. Jizya musulmon bo‘lmagan ayrim toifadagi aholidan olinadigan jon solig‘i sifatida qo‘llanilgan. Zakot musulmonlarning muayyan mol-mulki va daromadlariga taalluqli diniy-moliyaviy majburiyat hisoblangan, ushr esa ayrim qishloq xo‘jaligi mahsulotlaridan olinadigan ulushni anglatgan. Ushbu soliqlarning amaliy

qo‘llanishi davr, hudud va siyosiy sharoitga qarab farq qilganligi sababli ularni barcha joylarda bir xil tartibda undirilgan deb tasavvur qilish to‘g‘ri emas.[4]

Movarounnahrda soliq yig‘ishning dastlabki bosqichlarida mahalliy yer egalari va hukmdorlar muhim rol o‘ynaganlar. Arab ma’murlari ko‘pincha hudud bo‘yicha umumiy soliq majburiyatini belgilab, uning aholi o‘rtasida taqsimlanishini mahalliy vakillar zimmasiga yuklaganlar. Bunday usul ma’muriy xarajatlarni kamaytirish va mavjud boshqaruv tajribasidan foydalanish imkonini bergan. Biroq soliq yig‘ish vakolatining mahalliy amaldorlar qo‘lida qolishi ayrim hollarda suiiste’molliklar va ortiqcha undirishlarga sabab bo‘lgan. Natijada aholining iqtisodiy ahvoli bilan davlatning daromad talablari o‘rtasida ziddiyatlar yuzaga kelgan.[5]

Soliq siyosati mahalliy aholining xalifalik hokimiyatiga munosabatiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Soliq miqdorining ortishi, mahalliy amaldorlarning adolatsiz munosabati yoki musulmonlikni qabul qilgan aholidan qanday to‘lovlar olinishi masalasidagi noaniqliklar norozilikni kuchaytirgan. Ayrim davrlarda islomni qabul qilgan kishilarning jizya to‘lashdan ozod etilishi masalasi siyosiy va moliyaviy bahslarga sabab bo‘lgan. Chunki ommaviy islomlashuv davlatning soliq tushumlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin edi. Shu tariqa diniy siyosat, soliq tizimi va ma’muriy boshqaruv bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

VIII asrning birinchi yarmida Movarounnahrda xalifalik hokimiyatiga qarshi turli noroziliklar va qo‘zg‘olonlar yuzaga kelgan. Ularning kelib chiqishida faqat diniy omillar emas, balki siyosiy mustaqillikni saqlash istagi, iqtisodiy bosim, mahalliy zodagonlarning manfaatlari va soliq siyosatidan norozilik ham muhim rol o‘ynagan. Mahalliy aholi va hukmdorlarning qarshiligi xalifalikni mintaqada o‘z boshqaruv usullarini qayta ko‘rib chiqishga majbur qilgan. Bu jarayonlar mahalliy siyosiy kuchlarning butunlay yo‘qolmaganini, aksincha, yangi hokimiyat bilan munosabatlarda o‘z manfaatlarini himoya qilishga intilganini ko‘rsatadi.

[4] 8. Lambton, A. K. S. “Fiscal System iii. Islamic Period.” *Encyclopaedia Iranica.* Elektron ilmiy manba .

[5] UNESCO. *History of Civilizations of Central Asia. Volume IV: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part One: The Historical, Social and Economic Setting.* — Paris: UNESCO Publishing, 1998. UNESCO elektron kutubxonasi .

Arab xalifaligi davrida mahalliy davlatchilik an’analarining o‘zgarishi huquqiy munosabatlarda ham namoyon bo‘ldi. Islom dini va shariat me’yorlari jamiyatning huquqiy hayotiga bosqichma-bosqich kirib bordi. Dastlab yangi diniy-huquqiy tartiblar mahalliy urf-odatlar va avvaldan mavjud bo‘lgan huquqiy amaliyotlar bilan yonma-yon yashadi. Aholining kundalik hayotida mulkchilik, meros, nikoh, savdo va boshqa masalalar mahalliy an’analar, jamoaviy kelishuvlar va yangi islomiy qoidalar ta’sirida tartibga solina boshladi. Islomlashuv jarayoni chuqurlashgani sari qozilar va diniy ulamolarning jamiyatdagi mavqei ham ortib bordi.

Shariatning davlat hayotidagi o‘rni bir zumda va barcha sohalarda bir xil shaklda qaror topmagan. Dastlabki davrlarda xalifalikning siyosiy va moliyaviy boshqaruvi amaliy ehtiyojlarga ko‘ra tashkil etilgan bo‘lsa, islomiy huquqning kundalik hayotga ta’siri vaqt o‘tishi bilan kengaydi. Qozilar fuqarolik-huquqiy nizolarni ko‘rib chiqish, nikoh va meros bilan bog‘liq masalalarni hal etish hamda ayrim mulkiy munosabatlarni tartibga solishda muhim vazifalarni bajarganlar. Shu bilan birga, siyosiy hokimiyatning faoliyati faqat shariat me’yorlariga tayanmagan. Hukmdorlarning farmonlari, ma’muriy qarorlar, soliq amaliyoti va mahalliy urf-odatlar ham davlat hayotining muhim qismini tashkil etgan.

Islom dini Movarounnahrda faqat diniy e’tiqodning o‘zgarishi bilan cheklanib qolmadi. U yozma madaniyat, ta’lim, ilm-fan, huquqiy tafakkur va siyosiy qonuniylik tushunchalarining rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Masjidlar, keyinchalik madrasalar va boshqa diniy-ma’rifiy muassasalar ijtimoiy hayotda muhim o‘rin egallay boshladi. Arab tili diniy va ilmiy faoliyatning muhim tillaridan biriga aylandi, biroq mahalliy tillar va madaniy an’analar o‘z faoliyatini davom ettirdi. Natijada Movarounnahrda turli madaniy qatlamlar o‘zaro ta’sirga kirishgan murakkab tarixiy muhit shakllandi.[6]

Xalifalik davridagi o‘zgarishlar shaharlarning boshqaruv tizimiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Shaharlar iqtisodiy daromad, savdo va hunarmandchilik markazlari bo‘lish bilan birga, siyosiy nazorat uchun ham strategik ahamiyatga ega edi.[7] Mahalliy shahar

[6] Bosworth, C. E. “Khorasan iv. The Arab Conquest and Omayyad Period.” *Encyclopaedia Iranica.* Elektron ilmiy manba .
[7] Dennett, D. C. *Conversion and the Poll Tax in Early Islam.* — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1950.

boshqaruvi ko‘pincha mavjud an’analar asosida davom etgan bo‘lsa-da, xalifalik vakillarining harbiy va moliyaviy nazorati kuchayib bordi. Shahar darvozalari, bozorlari, savdo yo‘llari va atrofdagi qishloq xo‘jaligi hududlarini nazorat qilish siyosiy hokimiyatning iqtisodiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu sababli ma’muriy o‘zgarishlarni faqat viloyat hokimlari faoliyati bilan cheklamasdan, shaharlarning iqtisodiy va ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq holda ham o‘rganish zarur.

Movarounnahrda mahalliy boshqaruv an’analarining saqlanishida yer egalari, zodagonlar va mahalliy sulolalar muhim o‘rin tutgan. Ular qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish, sug‘orish tizimlarini saqlash, mahalliy nizolarni hal qilish va soliqlarni yig‘ishda ishtirok etganlar. Xalifalik ma’muriyati ushbu qatlamlardan foydalanish orqali hududlarni boshqarish imkoniyatini kengaytirgan. Shu bilan birga, mahalliy elitalarning yangi hokimiyat bilan hamkorligi ularning siyosiy mavqeini o‘zgartirgan. Ayrimlari xalifalik xizmatiga kirib, yuqori mansablarga ko‘tarilgan bo‘lsa, boshqalari o‘z hududidagi ta’sirini saqlab qolishga intilganlar.

Movarounnahrda arab xalifaligi hukmronligining mustahkamlanishi va islomlashuv jarayonining rivojlanishi keyingi mahalliy musulmon sulolalarining shakllanishi uchun tarixiy sharoit yaratdi. IX asrda Tohiriylar va Somoniylar kabi sulolalarning siyosiy maydonga chiqishi mahalliy boshqaruv an’analari bilan islomiy davlat institutlarining yangi shaklda uyg‘unlashuviga olib keldi. Ayniqsa, Somoniylar davrida Movarounnahrda mahalliy sulolaviy hokimiyat, musulmon siyosiy qonuniyligi va rivojlangan ma’muriy apparat bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida namoyon bo‘ldi. Shu jihatdan xalifalik davridagi ma’muriy va huquqiy o‘zgarishlarni keyingi davlatchilik taraqqiyotidan ajratib o‘rganish mumkin emas.

Arab xalifaligi davrida Movarounnahr boshqaruv tizimining rivojlanishi markazlashuv va mahalliy mustaqillik o‘rtasidagi murakkab munosabatlar bilan tavsiflanadi. Xalifalik markaziy hokimiyatni kuchaytirish, soliqlarni muntazam yig‘ish va siyosiy nazoratni kengaytirishga intilgan. Mahalliy hukmdorlar esa o‘z mavqei, iqtisodiy resurslari va siyosiy mustaqilligini imkon qadar saqlab qolishga harakat qilganlar. Ushbu ikki yo‘nalishning o‘zaro ta’siri natijasida mintaqada turli davrlarda farq qiluvchi

boshqaruv shakllari yuzaga kelgan. Shu sababli Movarounnahr tarixini yagona va o‘zgarmas ma’muriy tizim asosida tushuntirishdan ko‘ra, davrlar va hududlar bo‘yicha farqlarni hisobga olish ilmiy jihatdan to‘g‘riroqdir.

Mazkur mavzuni o‘rganishning dolzarbligi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Davlat boshqaruvi tarixi siyosiy hokimiyatning mahalliy institutlar bilan munosabati, markaziy qarorlarning hududlarda amalga oshirilishi, soliq siyosatining ijtimoiy ta’siri va huquqiy me’yorlarning jamiyat hayotiga kirib borishi kabi masalalarni tushunishga yordam beradi. Movarounnahr misolida ko‘rish mumkinki, yangi siyosiy tizimning muvaffaqiyati faqat harbiy ustunlikka emas, balki mavjud mahalliy boshqaruv tajribasidan foydalanish, iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish va jamiyatning turli qatlamlari bilan munosabatlarni yo‘lga qo‘yishga ham bog‘liq bo‘lgan.[8]

Tarixiy jarayonlarni xolis baholash uchun arab manbalari bilan bir qatorda zamonaviy tarixshunoslik yutuqlaridan ham foydalanish zarur. Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning tarixiy asari, al-Balazuriyning fathlar haqidagi ma’lumotlari va Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asari mintaqaning siyosiy voqealari hamda mahalliy boshqaruv haqida muhim ma’lumotlar beradi. Biroq bu manbalarning yaratilish davri, mualliflarning maqsadi va voqealarga munosabati hisobga olinishi kerak. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda ilgari surilgan xulosalarni bir-biri bilan qiyoslash, soliq tizimi va mahalliy hokimiyatga oid dalillarni hududiy sharoitlar bilan bog‘liq holda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, Arab xalifaligi davrida Movarounnahrda ma’muriy boshqaruv va mahalliy davlatchilik an’analarining o‘zgarishi uzoq davom etgan, murakkab va ko‘p qirrali tarixiy jarayon bo‘lgan. Arablarning harbiy yurishlari natijasida mintaqada xalifalik hokimiyatining ta’siri kuchaygan, mahalliy hukmdorlar faoliyati yangi siyosiy sharoitga moslashgan, soliq tizimi qayta tashkil etilgan va islomiy huquqning jamiyat hayotidagi mavqei asta-sekin ortgan. Shu bilan birga, mahalliy boshqaruv tajribasi, yer egaligi munosabatlari, shaharlarning iqtisodiy roli va hududiy siyosiy an’analar o‘z ahamiyatini saqlab qolgan. Yangi boshqaruv tizimi mavjud mahalliy institutlarni butunlay yo‘q qilish

[8] 10. 11. Shaban, M. A. *The ‘Abbāsid Revolution.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

orqali emas, balki ularning ayrimlarini o‘zlashtirish, o‘zgartirish va xalifalik ehtiyojlariga moslashtirish orqali rivojlangan.

Ushbu tarixiy tajriba Movarounnahr davlatchiligi taraqqiyotida uzviylik va o‘zgarish jarayonlari bir vaqtda kechganini ko‘rsatadi. Xalifalik davrida shakllangan siyosiy, ma’muriy va huquqiy tajribalar keyingi asrlarda mahalliy musulmon sulolalari tomonidan rivojlantirildi. Natijada mintaqada turkiy va mahalliy davlatchilik an’analari bilan islomiy siyosiy-huquqiy institutlar o‘zaro ta’sirlashgan tarixiy muhit vujudga keldi. Arab xalifaligi davrini chuqur o‘rganish O‘rta Osiyoda davlat boshqaruvi institutlarining tarixiy ildizlarini, mahalliy siyosiy tuzilmalarning moslashuv imkoniyatlarini va jamiyat hayotidagi uzoq muddatli o‘zgarishlarni ilmiy asosda anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gibb, H. A. R. *The Arab Conquests in Central Asia.* — London: The Royal Asiatic Society, 1923.

2. Barthold, W. *Turkestan Down to the Mongol Invasion.* 3rd ed. — London: Luzac & Co., 1968.

3. Frye, R. N. (ed. and trans.). *The History of Bukhara by Narshakhi.* — Cambridge, Massachusetts: Mediaeval Academy of America, 1954.

4. Al-Baladhuri. *The Origins of the Islamic State (Kitab Futuh al-Buldan).* Translated by Philip K. Hitti. — New York: Columbia University, 1916–1924.

5. Al-Tabari. *The History of al-Tabari.* — Albany: State University of New York Press, 1985–2007. Ko‘p jildli tarjima.

6. Bosworth, C. E. “Bukhara ii. From the Arab Invasions to the Mongols.” *Encyclopaedia Iranica.* Elektron ilmiy manba .

7. Bosworth, C. E. “Khorasan iv. The Arab Conquest and Omayyad Period.” *Encyclopaedia Iranica.* Elektron ilmiy manba .

8. Lambton, A. K. S. “Fiscal System iii. Islamic Period.” *Encyclopaedia Iranica.* Elektron ilmiy manba .

9. UNESCO. *History of Civilizations of Central Asia. Volume IV: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part One: The Historical, Social and Economic Setting.* — Paris: UNESCO Publishing, 1998. UNESCO elektron kutubxonasi .

10. Dennett, D. C. *Conversion and the Poll Tax in Early Islam.* — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1950.

11. Shaban, M. A. *The ʻAbbāsid Revolution.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

12. Ohta, K. "Provincial Administration and Taxation in the Early ʿAbbasid Period." *Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan.* — 1998. — Vol. 41, No. 2. — P. 61–79. Ilmiy maqola .